

Ajiniyaz atindag'ı No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq
instituti Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı fakultetinin'
1-v kurs studenti Pırnazarova Jamılanın' «Til bilimi
tiykarları» pa'ninen

O'zbetinshe jumısı

Tema: Kelbetlik

Tayarlag'an: Pırnazarova J. _____

Qabıllag'an: Seydullaeva D. _____

2016-jıl

Tema: Kelbetlik

Joba:

1. Kelbetlik haqqında tu'sinik.
2. Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik ha'm olardin' tu'rleri.
3. Qaraqalpaq ha'm qazaq tilindegi kelbetliklerdin' ayırmashılıqları.

Kelbetlik termini latinsha **adjektivum** (adjici – qosaman, tutastıraman) termini menen sa'ykes keledi.

Kelbetlik so'zler – qa'siyeti, sapanı bildiretug'ın so'z shaqabı. Al qa'siyet, sapa zatlarda boladı. Sonlıqtan kelbetlik so'zlerdin' grammatikalıq ma'nisleri atlıq so'zler menen baylanısqanda anıq ko'rinedi. Kelbetlik o'zleri baylanısatug'ın atlıq so'zlersiz jumsalsa, zatlardın' atamasına – atlıqlarg'a usaydı. Mısalı: **g'arri-g'arri kisi, jas-jas jigit, u'lken-u'lken jay**. Bir jag'ınan kelbetlik so'zler atlıqlardan pu'tkilley ayrılıp tursa (atlıq sıyaqlı zatlardın' o'zlerin emes, qa'siyetin bildirse) , ekinshi jag'ınan kelbetlikler emin-erkin atlıq ornında jumsala aladı. Son'g'ı jag'dayda atlıq qanday grammatikalıq qa'siyetlerge iye bolsa, kelbetlik te da'l sonday qa'siyetlerge iye boladı. Mısalı: **«Jaqsının' jatı bolmas»** degen ga'p penen **«Jaqsı adamnın' jat minezi bolmas»** degen ga'plerdegi **«jaqsı», «jat»** kelbetlik so'zlerin salıstırın'. Aldın'g'ı ga'pte da'l atlıq sıyaqlı grammatikalıq ma'ni bildirip tur. Son'g'ı ga'pte bolsa, konkret ha'm abstrakt zatlardın' (adam, minez) qa'siyetin bildirip, nag'ız kelbetlik funktsiyasın atqarıp tur. So'z shaqaplarının' ishinde kelbetlik penen atlıq so'zler ju'da' jaqın kategoriyalar ekenin to'mendegi mısallardan da ko'riwge boladı. **Is, ayır, baqan** sıyaqlı so'zlerdin' kelbetlikten ayırması olar zattın' atamasın bildirip turıptı. Olar so'zlerdin' kelbetlik sıyaqlı ma'ni bildiriwi atlıq so'z benen dizbeklesiwinde ko'rinedi: **ıs jin'g'ıl, ayır toran'g'ıl, baqan ag'ash**. Sonday-aq **qamis qora, shen'gel qora, paxsa jay, sho'pker jay** usag'an so'z dizbeklerinin' aldın'g'ı komponentleri atlıq so'zler bola tura kelbetlik sıyaqlı (sapa) ma'ni bildiredi.

Bunday atlıq penen kelbetlik arasında o'tlesiwdin' bolıwı olar ortasındag'ı ayırmashılıqtın' az da'rejede ekenin, olar usas so'z shaqapları ekenin ko'rsetedi.

Sonın' menen birge kelbetlik so'zler tek o'zlerine ta'n bolg'an ayrıqsha grammatikalıq kategoriyalarına da iye boladı. Bug'an sapa kelbetliklerinin' da'reje kategoriyasın ko'rsetiwge boladı (u'lken, u'lkenirek, u'p-u'lken).

Kelbetliktin' tiykarg'ı sintaksislik xızmeti – ga'pte olardın' anıqlawısh yamasa bayanlawısh bolıp keliwi. So'z dizbeklerinin' qurılısında kelbetlik so'zler mudamı atlıqqa bag'ınıp keledi. Al kelbetlikti yamasa onnan da basqa bir so'z shaqabına kiretug'ın so'zlerdi bag'ındıra almaydı. Mısalı: **Qalada u'lken sulıw jaylar ko'plep salınbaqta.** Bul ga'pte «u'lken» ha'm «sulıw» so'zleri o'z ara ten'dey qatnasta turıp, ha'r qaysısı bo'lek-bo'lek jag'dayda «**jaylar**» so'zine bag'ınadı.

Hesh qanday so'z jasawshı qosımtasız tu'bir halatında turıp predmetlerdin' ha'r qıylıq sapalıq belgilerin bildiretug'ın kelbetliklerge **sapalıq kelbetlikler** deymiz. Klassik shayırlardın' tilinde sapalıq kelbetlikler to'mendegi ma'nilerdi an'latıp keledi:

1. Zattın', adamnın' tu'rin, ren'in an'latadı:

Qara ko'z, qıpsa bel qız bilen jawan,
Ko'ren bolur aq yu'zin'nin' qurbanı.

2. Zattın' da'min bildiredi:

Lam-la'bin' shıyrın sheker men bag' ara bu'lbu'llerin'.

3. Zattın' ko'lemine, sırtqı ko'rinsine, salmag'ına baylanışlı ma'nilerdi bildiredi:

Qıya baqıp tursam na'zik belin'e. Tuwrı joldan bas ketse de qaytpag'an.

4. Tazalıq-patashıqtı bildiretug'ın kelbetlikler:

Taza gu'listanım, ma'hi a'nwarım.

5. Ha'r qıylı hal-jag'dayg'a, minez-quhıqqa, ku'sh-quwatqa baylanışlı belgilerdi bildiredi:

Ma'rt yigitnin' mudam halı ta'n' bolur.

Qatnasıq kelbetlikler atawısh ha'm feyil so'zlerge kelbetlik jasawshı affikslerdin' jalg'anıwı arqalı jasalıp, zattın' tu'r-tu'sin, kelbetin, ko'lemin ha'm tag'ı basqa zatlarg'a qatnasın bildiredi: Sharapatlı jazg'a megzer. Qalpag'ı qazanday ellerim bardı. Boylı, sınılı, nazlı nigar yar kerek.

Adamnın' shıqqan ornına baylanıslı belgini bildiretug'ın kelbetlikler:

Bozatawlı gu'lbina'fsha naza'lim.

A'jiniyaz do'retpeleri tilinde arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen ha'zirgi a'debiy tilde jumsalmaytu'g'ın kelbetlik so'zler ushırasadı: Kiygen kiyimleri misli zag'piran. Astug'a to'sener ma'shhediy palas. Miyana ka'd su'jik tilli, nur yuzli.

Kelbetliktin' da'rejeleri. Kelbetliktin' jay da'rejesi tu'bir kelbetlikler tu'rinde ushırasadı: Tuwrı joldan bas ketse de qaytpag'an. So'ylegende sheker eter so'zin'di.

Salıstırıw ha'm pa'seytiw da'reje to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde jasaladı: **-sha:** Aqsha ju'zlerim sarg'aydı, **-g'ish:** Aq ju'zin'e sarg'ish qayg'ı tolmasın, **-g'ul:** Bag'ri bozg'ul sırtı shubar, Ma'leksiz hesh bir pa'ri yoq, **-law // -lew:** U'sh terekten sa'l zıyatlaw, **-raq // -rek:** Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

Arttırıw da'reje intensiv formalardın' kelbetlik so'zlerdin' aldında qollanıwı arqalı jasaladı:

Shashıw-saqalın' sap-sarı,

Ha'm ayag'ın' qıp-qızıl.

Ku'sheytiw ra'wishlerinin' kelbetlik so'zlerdin' aldında keliwi arqalı jasaladı: Ju'da' qıyın boldı salıq. Shermendelik ku'ta' uyat.

Kelbetlik so'zlerdin' aldında «en'» janapayının' keliwi arqalı arttırıw da'rejesi jasalg'an: En' u'lkeni menin' dayım.

Kelbetlikler basqa da tillerde ha'r tu'rli atamalar menen ju'rgiziledi, sonın' ishinde qazaq tilinde bul atama **sın esimderi** dep ataladı. Olardın' atamaları ha'r tu'rli bolsa da, olar arasındag'ı ayırmashılıqlar sezilmeydi.

Du'niede a'r a'lwan zat bolsa, sol zatlardın' birin ekinshisinen ayıratın ne ko'bine ortağ sını, sapası boladı. Zattardın' sonday erekshelekterin bildiretin so'zder – **sın esimder**. Olar zattın' sındıq, sapalıq qasiyetlerin bildiretin so'zder. O'ytkeni zatsız sın joqta, sınısız zat joq. Sondıqtan sın esimder men zat esimder bite qaynasıp, biri ekinshisine qatıstı bolıp, esimdi so'z tirkesterinin' u'lken tobın quraydı. Bul quramda sın esimder so'z tirkesinin' bağ'ının'qı sın'arı qızmetinde, anıqtawıstıq qatınasta zat esimmen qabısa baylanıadı. Anıqtawıstıq qatınastag'ı sın esimder men zat esimder tobı a'r tu'rli so'zderden quralatındıqtan, solardın' leksikalıq mag'ınalarnın' erekshelekterine sa'ykes so'z tirkesterinin' anıqtawıstıq mag'ınaları da a'r alwan boladı. Mısalı, anıqtawıstıq qatınasta jumsalatın sapalıq esimder **zattın' tu'sın** (aq qar, boz at, ko'k sho'p, qızıl gu'l, targ'il sıyr), **zattın' ko'lemdik sapasın** (tar jol, qısqa jip, ken' saray, jalpaq taqtay, u'lken qayraq, teren' ko'l), **zattın' tabig'i ku'yin** (qalın' qarag'ay, salqın jel, ta'tti tamaq), **adamnın', basqa zattın' ishki sıpatın** (jaqsi kisi, jaman joldas, jwas at, shaban u'yrek, saran' a'yel), **tamaqtın' da'min** (ta'tti qawın, ashı sorpa, qıshqıl jemis), **zattın' salmaqtıq sapasın** (awır ju'k, jen'il shemodan) t.b. bildiredi.

Osınday, a'r tu'rli mag'ınada jumsalatın sın esimder kez kelgen zat esimmen tirke bermeydi ja'ne barlıq sın esimderdin' zat esimder men tirkesw qa'bileti birdey emes. Mısalı, tilemse degenso'z adamnın' g'ana sının bildiredi. Sondıqtan onı tilemse kisi, tilemse bala, tilemse shal sıyaqtı quramda aytug'a boladı. Sol sıyaqtı, asaw so'zin asaw at, asaw bie, asaw taylaq sıyaqtı quramda aytug'a boladı da, asaw bala, asaw shal, asaw taw dep aytu ersi boladı. Onın' sebebi a'rbir sın esimnin' bildiretin leksikalıq mag'ınası belgili zattın' (ne zattardın') zattıq erekshelegimen u'ylesimdi, belgili zatqa (ne zattarg'a) ta'n sapa boladı. Sondıqtan, mısalı, qısıq so'zin qısaytug'a bolatın zattardın', asaw so'zin ko'lik malın bildiretin zattardın' sapası dep aytug'a boladı. Ko'rkem a'debiette, onday, belgili g'ana zattın' sapasın keyed mag'ınalıq u'ylesimi kem basqa zatqa telip, sol arqılı so'z tirkesinin' mazmunın ko'rikti etip a'sirelewge boladı, mısalı, asaw ju'rek, asaw tolqın, jalındı jas, a'sem o'mir, su'lu so'z.

Zattın' tu'sin bildiretin sın esimderdi kez kelgen sonday tu'si bar zatpen erkin tirkestire beruge boladı, misalı, aq qag'az, aq qar, aq gu'l, aq biday, ko'k sho'p, ko'k qag'az, ko'k boyaw, ko'k aspan. Bul jag'ınan maldın' tu'sin bildiretin sın esimderdin' jumsaluında u'lken ayırmashılıq bar: birinshiden, aq, ko'k, qara, qızıl, targ'ıl, jiren tu'sterdi mal attarımen tirkestirgende, olardıń tu'si basqa zattardan erekshe bolıp ug'ınıladı; ekinshiden, onday tu'sterdin' ba'rin birdey barlıq maldın' tu'si retinde qoldanug'a bolmaydı.

Sapalıq sın esimder men zat esimder erkin tirkes quramında so'z tirkesinin' birinshi (bag'ının'qı) sın'arı tu'bir qalpın o'zgeretpeydi de, ekinshi (basın'qı) so'zi tu'rli tulg'ada ayıla beredi. Biraq son'g'ının' jalg'awlı boluının' bul so'z tirkesine eshqanday qatısı bolmaydı.

Salıstırmalı shıray sındıq sapanın' basqa zattın' sapasınan artıq-kemligin bildiru ushın jumsalatındıqtan, onday shıray tulg'alı sın esimder zat esimdermen qabısa baylanısqa tirkes quramında onsha ko'p ayılmaydı. Olar sol salıstırmalı shıray mag'ınasında ko'binese bayandawısh qızmetinde jumsaladı, misalı, u'lkendey bo'lmege eki adam kirdi. Bul bo'lmemiz ana bo'lmeden u'lkenirek.

Ku'sheytpeli shıray o'zi qatıstı zattın' sındıq sapası a'dettegiden artıq ekenin bildiretindikten, zat esimmen qabısa baylanısıp esimdi so'z tirkesinin' quramında o'te jyi kezdesedi. Al salıstırmalı shıray ju'rnaqtarı jalg'ang'an sın esimder zat esimdi so'z tirkesinin' quramına enu ushın ko'binese «kelgen» ko'mekshi etistigi arqılı ulasadı, misalı, qıp-qızıl qan, u'p-u'lken qora, o'te a'sem qalalar, en' jaqsı student, u'lkendey kelgen ko'zi (bar), byigirek kelgen u'yler (tur).

Keybir sapalıq sın esimderdin' mag'ınaların ku'sheytu ushın olardan burın tastay, su'ttey, uday ta'rizdi qatıstıq sındar ayıladı, misalı, tastay qattı qol, su'ttey jariq aspan, uday ashı ba'ri, zildey awır tayaq.

Qatıstıq sın esimderdi bo'lek-bo'lek alg'anda, olardıń zat esimdermen tirkesu qa'bileti onsha mol bolmaydı. Tuındı sındar ko'binese belgili zat esimder tobımen g'ana tirkesse aladı, misalı, jelsiz dala, bawırmal adam, shin'kildek dawıs, talaptı jas, aqıldı bala, qalalıq sovet.

Sın esimder, a'dette, zat esimderge qatıstı bolatındıqtan, zat esimnen jasalg'an tuındı sın esimderdin' de sapalıq anıqtawıstarı bola beredi. Basqasha aytqanda, sapalıq sın esimder qatıstıq sın esimdermen tirkese, sonımen qatar zat esimder tuındı sın esimdermen, sın esimder zat esimdermen tirkese, ku'ldeli anıqtawıstıq top quraydı:

Uzun boylı, taldırmash deneli jigit – Asqardın' zamandası (Muqanov). Uzun boylı, qıpsha beldi jas jigit Qudayberdi men ken' jawırındı Qamısbay oyg'a tu'se bere ko'shtin' aldın ko'ldenep jarısıp baradı (A'uezov). Byday o'n'di, u'rip awızg'a salg'anday kelinshek esik aldına shıqtı (Maylin).

Sapalıq sın esimder sapalıq sın esimderge qatıstı bolıp, leksikalıq tu'ydekti tirkese tobımen zat esimge qatısıp, tuındı ja'ne ku'rdeli sın esimder zat esimderdi anıqtap esimdi so'z tirkesterin quraydı, mısalı, qara torı jigit, aq sarı boyau, ko'k ala qaz, qara ala bult, quday appaq shash.

A'dette, sın esimder zat esimderdin' aldında turıp anıqtawıstıq qatınasta jumalg'anmen, kisi attarına qatıstı sın esimder olardan keyin de tura beredi, mısalı,

Birewdi birewge utılıp salıp, daw tug'ızbasa,

Nurpeyis pısıqtın' ishkeni as bola ma? (Maylin).

Sın esimder anıqtawıstıq qatınastag'ı so'z tirkesterinin' basın'qı sın'arı bolı da mu'mkin. Ol ushın olar substantivtenip zat esimderdin' qızmetinde jumaladı, mısalı:

Kebeje qarın juandar,

Satılğ'an bayg'a suandar,

Qosılıp o'n'key qu za'lim,

Irjaqtap ardan shıg'ıp tur (Seyfullin).

Paydalanılğ'an a'debiyatlar:

1. Da'wletov A. «Til bilimi tiykarları». No'kis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 2013-jıl.
2. Abdinazimov Sh. «Qaraqalpaq tili tariyxı». No'kis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 2014-jıl.
3. Axanov K. «Til biliminin' negizderi». Almatı, 1973-jıl.